

en wedergeboorte. Slechts drie gemeenten, bij elkaar zo'n 700 mensen, hielden zich in 1892 afzijdig en zetten de Chr. Geref. Kerk voort. Maar op tal van plaatsen voegden bezwaarden uit de nieuwe Gereformeerde Kerken zich vrij spoedig bij de achtergeblevenen. Het aantal gemeenten in de Chr. Geref. Kerk en – vanaf 1907 – in de Gereformeerde Gemeenten nam sterk toe. In 1900 telde de Chr. Geref. Kerk zestig gemeenten, tegen het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meer dan tachtig. Zodra er in de Gereformeerde Kerken op plaatselijk vlak serieus werd gewerkt aan ineensmelting of een predikant met een andere ligging aantrad, onttrokken op vele plaatsen kleinere en grotere groepjes mensen zich aan het kerkverband. Soms ging het om hele gemeenten. Steeds sterker trad daarvoor als motief naar voren de prediking, die vaak gestempeld was door de kuyperiaanse doopsopvatting en gemeentebeschuwing. Velen misten bij nieuwe dominees een persoonlijke en pastorale prediking. In plaatsen waar voldoende leden de Gereformeerde Kerken de rug toekeerden, kwam het samen met andere bevindelijken vaak tot de instituering van een christelijke gereformeerde kerk of een gereformeerde gemeente.¹¹⁰

Intussen deden leidinggevend in de Gereformeerde Kerken het hunne om het kerkverband bij elkaar te houden. De generale synode van 1905 had geprobeerd een begaanbare weg uit te stippelen door een compromistekst op te stellen waarin uitwassen werden afgewezen. De meeste verontruste predikanten legden zich neer bij de pacificatieformule, maar zij bleven – vooral in *De Wachter*, het orgaan van de verontrusten – daarna volhouden dat ieder zich aan dit minimum moest houden. Sommige eenzijdigheden, 'ook in de leervoorstelling', werkten volgens hen hoogst ongunstig. Zij keurden het uittreden van Den Hengst ronduit af, maar legden niettemin hardop de vraag in de kerken of er misschien ook 'een schijn van gegronde aanleiding' was. Richting *De Heraut*, die verklaard had dat Den Hengst niet meer instemde met de gereformeerde belijdenis, klonk de waarschuwing dat het beter was de opvattingen van de predikant eerlijk te tekenen en niet te doen alsof er geen wolkje aan de lucht was. 'Er zijn meer gemeenten waarin gelijksoortige invloeden werken.'¹¹¹

Ook rond Wisses uittreden werd direct al in de pers de vrees geuit dat velen zijn voorbeeld zouden volgen. Al na enkele dagen bezwoer *De Standaard* echter dat, in tegenstelling tot eerdere berichten, in Driebergen het gros van de gemeente de Gereformeerde Kerken trouw bleef. Ironisch constateerde H.H. Kuyper in *De Heraut* dat de liberale *NRC* plotseling zo'n belangstelling voor de christelijk-gereformeerden had gekregen. Het blad zou nog wel even moeten wachten op de voorspelde grote uittocht. Noch in Driebergen noch elders was er iets van te merken, al was volgens

¹⁰⁹ Rede te Zeist, verslagen in *Het Nieuws* 8 februari 1921.

¹¹⁰ M. Drayer, 'Kerken en kerkelijke vergaderingen' in: Drayer, W. van 't Spijker en J.H. Velema, *En toch niet verteerd. Uit de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892* (Kampen 1982) 29; W. van 't Spijker, 'Het voortbestaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk' in: L.J. Wolthuis en J. Vree (eindred.), *De Vereniging van 1892 en haar geschiedenis* (Kampen 1992) 111v; Idem, 'Enkele hoofdlijnen van de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerken sinds 1892' in: W. van 't Spijker e.a. (red.), *Een eeuw christelijk gereformeerd. Aspecten van 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerken* (Kampen 1992) 45-48, 68. Tal van voorbeelden van gereformeerde gemeenten die hun bestaan (mede) dankten aan de toestroom van verontruste kerkelijk-gereformeerden noemt J.P. Sinke, *Zijn daân getoond en trouw'lijk hen geleid. 100 jaar Gereformeerde Gemeenten 1907-2007*, 1-11 (Krabbendijke 2007).

¹¹¹ Ds. S.J. Vogelaar in *De Wachter* 23 juni en 25 juli 1913.